

Habár a kiválasztás szempontjait nem ismerjük, a válogatás önkényesnek tűnik, ráadásul több komoly tévedést és rosszindulatú állítást is tartalmaz. Nagy Imrével kapcsolatban például nem mulasztja el megemlíteni, hogy a miniszterelnök Vologya fedőnéven az NKVD ügynöke volt.

A kötet alapvető hiányossága – ami szinte valamennyi szovjet levéltári dokumentumokból összeállított könyvre jellemző, s erről adott esetben sem feltétlenül az összeállítók tehetnek –, hogy miközben informatív, adatgazdag jelentéseket közöl a szovjet belügyminisztérium belső fegyveres erői 12. ezrede alegységeinek és a KGB különleges egységeinek magyarországi tevékenységéről, nem ismerjük a jelentések további sorsát, nem tudjuk a címzetten kívül kikhez jutott még el, a jelentésben foglaltak befolyásolták-e a döntéshozókat, és teljesen ismeretlenek azok a parancsok, utasítások, amelyek a magyarországi akciók végrehajtására vonatkoztak.

Az orosz forráskiadási gyakorlat a magyartól abban lényegesen eltér, hogy a dokumentumköteteket általában nagyon kevés lábjegyzettel, kommentárral látják el. A jelen válogatás esetében mégsem lehet szó nélkül hagyni azt a tényt, hogy a 153 dokumentumhoz mindössze 5 (!) lábjegyzet tartozik, abból is három közismert magyar politikus életrajzi adatait tartalmazza. Tisztában vagyunk azzal, hogy a dokumentumok jegyzetelése még a témát behatóan ismerő magyar kutató számára sem lett volna egyszerű feladat, az azonban felróható a kötet szerkesztőinek, hogy a kommentárok ott is hiányoznak, ahol az adatok kiderítése nem igényelt volna komoly erőfeszítést.

Hasznos lett volna, ha a kötethez névmutatót is csatolnak, az szintén nagy segítséget nyújtott volna a kutatóknak, ha az említett függelék helyett annotált névmutató készül a jelentéseket összeállító, illetve azokat megkapó fontosabb személyekről.

A kötetéről minden hiányossága ellenére elmondható, hogy nagyon fontos, eddig hozzáférhetetlen források közreadásával jelentősen bővíti ismereteinket a szovjeteknek az 1956-os magyar forradalmat követő megtorlásban játszott szerepéről. A forradalom történetének könyvből továbbra is hiányoznak még lapok, de ezek száma talán valamivel kevesebb lett.

Baráth Magdolna

Nagy József: A hagyományos paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*

Szokás azzal a sokat ígérő fordulattal kezdeni egy-egy recenziót, hogy az adott könyv „hiánypótló munka”, „több évtizedes adósságot törleszt”, vagy hogy a szerző „rendkívül fontos témát” választott értekezése tárgyául. Írásomat csupán azért nem indítom így, mert az említett jelzőket, megállapításokat túlságosan könnyedén osztogatták az elmúlt esztendőkből. Ezzel együtt feltétlenül dicséretet érdemel a szerző, mivel monográfiájában arra tett kísérletet, hogy új utakra terelje az 1990 után kimerültni, lankadni látszó magyar agrártörténet-írást. Természetesen sem terem, sem lehetőségem nincs arra, hogy e recenzió kereteiben bemutassam az agrártörténet kétségtelen visszaszorulásának sokrétű összetevőit, de a könyvet olvasva kitűnik, hogy Nagy József is tisztában van az új utak keresésének szükségességével. Persze, kissé furcsának tűnhet, ha egy több évtizedes kutatási tapasztalattal rendelkező szerzőtől várjuk a gyökeres fordulatot. A historiográfiai megújulás iránti igény, ha nem is ennyire élésen, de megfogalmazódik a kötet lapjain.

Nagy József, ahogy a címben is jelezte, a paraszti társadalom felbomlását, pontosabban annak kezdeti időszakát, a második világháború vége és az 1956-os forradalom közötti korszakot vette nagyjító alá. Olyan problémát vizsgált, amelyet a szépirodalom, a filmművészet, a szociográfia-szociológia már régóta boncolgat, így elemzése nem előzmények nélküli. A kötet bevezetője rövid historiográfiai bevezetést ad, amelyben arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a szövetkezeti mozgalmat elsősorban politikai kérdésként kezelő pártállami rendszerben csak igen korlátozott lehetőség nyílt az alapjában elhibázott parasztpolitika bemutatására. Vagyis a szerző a paraszti társadalom felbomlását döntően az állam erőszakos és hibás beavatkozásának tulajdonítja. Majd ennek alátámasztására idéz egy 1987-es Für Lajos-tanulmányt, amely a paraszti társadalom megszűnéséről tartalmaz néhány gondolatot.

Sajnos, azt kell mondanom, hogy Nagy József könyvének címe és a könyv tartalma nem teljesen felel meg egymásnak. Egyrészt a szerző nem fejt ki, hogy mit ért pontosan parasztságon, illetve miben áll a „hagyományos” jelző tartalma. Ráadásul 1945-től eredeztetni a parasztság felbomlását, amely akkor már több évtizede zajló folyamat volt. Részben ezeket a gondokat, problémákat mutatta be a falukutatás bőséges iro-

* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 334 p.

dalma. A Nagy József által idézett Für Lajos-szövegben szó esik arról, hogy a technikai fejlődés teljesen megváltoztatta a gazdálkodás módját, s ez ráadásul nem magyar, hanem világjelenség. Für utalt arra is, hogy a parasztság eltűnése az egész európai civilizációt kísérő átalakulás része. Sajnos, Nagy József nem vette figyelembe ezeket az állításokat, ezért rendkívül szűken és egyoldalúan magyarzza a hagyományos parasztság felbomlását. Munkájában nem elemzi a közösségi életnek, a népszokásoknak, az egyházak szerepének alapvető átalakulását, a paraszti mentalitás formálódását, az iparosodás vonzerejét, a paraszti túlnépesedés következményeit. Félreértés ne essék: nem azt vonom kétségbe, hogy a Nagy József által leírtak igazak, és hozzájárultak a magyar paraszti társadalom felbomlásához. Csupán úgy vélem, hogy nem jól választotta meg könyve címét, és sokkal bátrabban használhatta volna a szociológia, a társadalomtörténet, a mentalitástörténet, a néprajz, az egyháztörténet eredményeit és forrásait is. Így munkája sokkal kerekesebb lenne, témája egész történetként rajzolódott volna ki előttünk.

A bevezetésben olvasható biztató gondolatok ellenére – amelyek alapján arra gondoltam, hogy az elmúlt évtizedek agrártörténeti szakirodalmának erőteljes revíziója vagy részleges újragondolása alapján új szemléletű elemzéssel lesz dolgom – lényegében a meglévő historiográfiai hagyományhoz szervesen kapcsolódó monográfiát olvashattam. A mű két nagy szerkezeti egységre tagolódik. A szerző az első három fejezetben a mezőgazdaság állami irányításának eszközeit, illetve a megtermelt javak állami igénybevételének módozatait elemzi. Ezt követően pedig a hagyományos paraszti társadalom felbomlásával foglalkozik, azaz részletesen feltárja, mi is volt az a szövetkezeti politika és a kulákkérdés. Nagy József elbeszélése forrásaként elsősorban a statisztikai irodalmat, a jogszabályokat, az MKP, illetve az MDP különböző párttestületeinek iratanyagát használta. Kissé rövidnek tűnik a hivatkozott irodalom jegyzéke; különösen szembeűnő, hogy egy társadalomtörténeti ihletésű munka esetén mennyire hiányzik az ilyen jellegű irodalom. A példa kedvéért csupán két dologra utalok: a kötetben nem találkoztam Márkus István nevével, aki szinte egész életében a parasztság felbomlását, túlélési stratégiáit vizsgálta. A gépállomásokról írottak kapcsán pedig hiába kerestem a Honvári János munkásságára való utalást.

Nagy József az 1945-ös földreformból indul ki, amely 1848 után a legjelentősebb átalakulást hozta a magyar agrárium történetében: megszűnt a nagybirtokrendszer, és a kisparaszti gazdaságok váltak uralkodóvá. Érdemben nem kritizálja Donáth Ferenc és Orbán Sándor földreformról írott munkáit, bár utal rá, hogy a földreform esetében jó néhány

alkalommal politikai szempontok érvényesültek a szakmai érdekekkel szemben. Ez az álláspontja elfogadható, mivel – ahogyan arra igen helyesen utal – feltehetően természetes úton is végbement volna a szétaprózódott földbirtokrendszer korrekciója, és az életképes kis- és középparaszti gazdaságok váltak volna uralkodóvá.

A továbbiakban a szerző részletesen bemutatja mindazokat az irdatlan nehézségeket, amelyekkel a parasztság a háború utáni években szembenézett. Elég, ha arra gondolunk, mennyire hiányoztak az igavonó állatok, a mezőgazdasági gépek, a vetőmag. Ennek ellenére az agrárium rövid idő múlva kezdett magához térni a háború okozta sokkból. Nagy József alaposan és meggyőzően mutatja be az állami beavatkozást és változásait. Helytálló alaptézise szerint 1945–1947-ben elfogadható volt, hogy a városok súlyos ellátási nehézségei közepette szabott áron be kellett szolgáltatni a mezőgazdasági termékeket. Így lényegében tovább élt a háború alatti rendszer, ám kezdetben közel sem jelentett elviselhetlen terhet, még a progresszíven kivetett földadóval együtt sem. Ezeket az intézkedéseket a parasztság különösebb zúgolódás nélkül tudomásul vette, elfogadhatónak tartotta. Nagy József rávilágít arra is, hogy a magyar mezőgazdaságban nem 1950–1951-ben, hanem már 1948-tól megkezdődtek a paraszti árutermelő gazdaságokat egyre fokozódó mértékben sújtó intézkedések, melyek sokkal inkább a politikai megtorlás, a fegyverkezés, semmint a valódi gazdasági racionalitás jegyében születtek.

A szerző 1948-at tartja sorsdöntő esztendőnek. A fokozatosan erősödő közép- és gazdagparaszti gazdaságok terheit ekkor már lehetett volna csökkenteni, ám a szabadpiac fokozatos térnyerése, az állam által irányított beszolgáltatási rendszer felszámolása helyett ekkor jelentek meg azok a feszültségek, melyek az 1950-es évek katasztrofális parasztpolitikájában csúcspontot értek el. Ebben a fordulatban nyilvánvalóan kiemelt szerep jutott annak, hogy több évi bizonytalanság, halogatás után az MDP nyilvánosságra hozta a parasztsággal, a mezőgazdasággal kapcsolatos terveit, vagyis meghirdették a szövetkezetesítést. Nagy József a 19. század végéig visszanyúlva mutatja be a magyarországi szövetkezeti gondolat történetét, alaposan elemezve a termelő-, értékesítő-, fogyasztási és földműves-szövetkezetek jellemzőit. A könyvből megismerhetjük az 1945 és 1949 közötti paraszti rétegszervezeteket is. Kissé sajnálatos, hogy a szerző leginkább a kommunisták agrárpolitikai elképzeléseivel foglalkozik, s ehhez képest elenyészően szól a többi koalíciós párt, főleg a kisgazdák és a parasztpártiak ez irányú terveiről.

Alapos forrásfeltáró munka nyomán ismerkedhetünk meg az 1949 és 1956 közötti években hozott intézkedésekkel, amelyek megkeserítették

a parasztság életét. Olvashatunk a tagosításról, az állami tartalékföldek sorsáról, a gépállomásokról. Az erről szóló fejezet megerősíti, kiegészíti eddigi ismereteinket, és újból bebizonyítja, hogy 1953-ra a végtelkéig kizsárolt parasztság körében az elégedetlenség robbanás közeli állapotba jutott. Többször idéz a szerző Rákosi Mátyás visszaemlékezéséből. Érdekes lett volna utalni arra a tényre is, hogy 1951-ben a népgazdasági tervszámok teljesen irracionális felemelése – amely végső soron a mezőgazdaság terheit is tovább fokozta – azért történt, mert az év elején Sztálin a harmadik világháborúra való felkészülésre ösztönözte a kelet-európai csatlósállamokat. Ez a tény éppen Rákosi memoárjának köszönhetően vált ismertté.

Nagy József a könyv IV. fejezetében tér rá műve tulajdonképpeni témájára, a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának elemzésére. Legfontosabb megállapítása, amellyel teljes mértékben egyetérthetünk, hogy az 1948-tól kezdődő erőszakos, kényszeres szövetkezetesítés miatt nem ment végbe az a parasztpolgári fejlődés, amely kiegyenlítette volna a földreform utáni egyenlenségeket is. Ebben a fejezetben a szerző élesen tanúsítja a társadalomtörténet iránti érzékenységet: részletesen bemutatja, hogy mennyire nem lehetett mechanikusan meghúzni a kis- és középbirtokos kategóriák határát csupán a földbirtok nagyságából kiindulva. Hiszen a föld minősége, fekvése, a megművelés módja, a termelő és a vásárló közötti távolság és a földművelő szakértelme egyaránt befolyásolhatta egy-egy birtoktest valódi értékét.

Úgy érzem, a kötet legkiemelkedőbb része az, ahol Nagy József a kulákkérdés kapcsán megfogalmazott gondolatait fejti ki. Hasonló módon jár el, mint korábban is: annak bemutatására összpontosít, hogy a kulák mennyire önkényesen és ellentmondásosan használt fogalommal vált 1948 után. Sem az 1949-es népszámlás, sem a Központi Statisztikai Hivatal felmérése alapján nem lehetett egyértelműen meghúzni a határt a közép- és a gazdagparaszt között. Az MDP vezetésének azon döntése, hogy 25 kat. hold birtoknagyság vagy legalább 350 aranykorona értékű földtulajdon tett valakit kulákká, számos, elvileg szövetségesnek tekintett középparaszt taszított a megbélyegzett, számkivetett emberek közé. Ez természetesen rendkívül tág teret adott a helyi párt- és tanácsi apparátus rosszindulatának, az önkényeskedésnek, a korrupciónak vagy – ahogy a szerző rámutat – az elenyészően csekély számú jó szándékú kivételezésnek. A kötetből világosan kiderül az az ellentmondás is, hogy a parasztság legmódosabb, legnagyobb szakértelemmel, termelési tapasztalattal rendelkező rétegére szüksége volt az országnak, s ennek az MDP vezetése is tudatában volt. Éppen ezért nem véletlen, hogy a kizsákmá-

nyolónak, ellenségesnek tekintett társadalmi csoportok közül a gazdag-parasztság volt az egyetlen, amelyet nem akartak felszámolni mint osztályt. Mindez azonban a gyakorlatban vajmi keveset jelentett. Nagy József többször is utal arra a tényre, hogy a parasztsággal kapcsolatban született jogszabályok büntetőjogi jelleget öltöttek, ami teljes mértékben igaz. Nem szólt viszont az úgynevezett kulákperekről, amelyben rendkívül szigorú, sokszor halálos ítéletek születtek. Ezek nélkül hiányos a parasztságot sújtó megtorlás képe.

A kötet utolsó fejezetében a szerző még egyszer összefoglalja azokat a megállapításait, amelyeket a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának okai közül a leghangsúlyosabbnak vél. Mindenekelőtt kifejti, hogy ha a földreformot a szabad földforgalom és a szabadpiaci viszonyok érvényre jutása követte volna, akkor az 5 és 20 kat. hold közötti birtokkal rendelkező gazdálkodók kezében összpontosult volna a földterület java. A parasztságra nehezedő adminisztratív és gazdasági terhek egyik természetes következménye volt a falusi munkaerő városba áramlása, amelyet az erőltetett iparosítás rendkívüli mértékben ösztönzött. Nagy József rámutat arra is, hogy a földjét elhagyó parasztember nem feltétlenül kívánt ipari munkássá válni; számos esetben csupán ideiglenesnek tekintette a váltást, vagy éppen kétlaki életformát folytatott. Am sokszor már nem volt módja a mezőgazdaságba való visszatérésre, és az időlegesnek szánt életformaváltás véglegesnek bizonyult. A férfiak városba vándorlása folytán számos esetben az asszonyok vették át a gazdaság vezetését, ám ők igyekeztek bérbe adni a földet, vagy megszabadulni a birtoktól. Vagyis a nők erőteljesebb munkába állása csupán késleltette, de nem állította meg a paraszti életformából való kiválást.

Nagy József – mint írásom elején jeleztem – nem szerencsés címválasztása és a lehetséges történetírói eszköztár korlátozott használata miatt csupán részlegesen tudta megvilágítani a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának okait. Mégis figyelemre méltónak érzem munkája végkövetkeztetését, amely hasznos kiindulópont lehet az 1956 utáni paraszti, falusi társadalom részletes vizsgálatához. Ezek szerint az 1949 és 1956 közötti katasztrófális agrárpolitika következtében „a gazdálkodóknak talán a legvállalkozóbb rétege kivált a mezőgazdaságból”. Ez nagyban hozzájárult a falu elbizonytalanodásához, a közösségek összetartó erejének csökkenéséhez. Többek között ez is fontos szerepet játszott abban, hogy 1959 és 1961 között sikerrel lezajlott az a téveszervezés, amely 1956-ot megelőzően csaknem kudarcot vallott.